

Muhammad Al-Nooraki*

NIEKTÓRE PROBLEMY ZATRUDNIENIA W ROLNICTWIE KRAJÓW ŚWIATA ARABSKIEGO

Świat Arabski liczy 21 krajów suwerennych i niepodległych zrzeszonych w Lidze Państw Arabskich. Są to Algieria, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Dżibuti, Egipt, Irak, Jemen Południowy, Jemen Północny, Jordania, Katar, Kuwejt, Liban, Libia, Maroko, Mauretania, Oman, Somalia, Sudan, Tunezja i Zjednoczone Emiraty Arabskie¹. Innymi słowy jest to obszar krajów położonych w pasie od wybrzeży Oceanu Atlantyckiego w Północnej Afryce aż po cały Półwysep Arabski i Zatokę Perską (Arabską)².

Z punktu widzenia etnicznego jest to obszar zamieszkały głównie przez społeczność narodowości arabskiej, która na ogół nie różni się pod względem językowym, kulturowym, obyczajowym, zwyczajowym oraz wyznaniem religijnym (Islam). Powierzchnia ta liczy 13 785 366 km². Stanowi to 10,2% ogółu obszaru świata, 23,8% powierzchni Azji i Afryki razem wziętych oraz jest 2,8 razy większa od terytorium Europy (bez ZSRR). Wspomniane kraje są znacznie zróżnicowane pod względem wielkości. Największy jest Sudan, którego powierzchnia stanowi 18,3% całego obszaru świata arabskiego, a najmniejszym Bahrajn, który stanowi je-

* Dr, adiunkt w Katedrze Planowania i Polityki Ekonomicznej UŁ.

¹ Organizacja Wyzwolenia Palestyny jest 22 pełnoprawnym członkiem Ligi Państw Arabskich.

² W literaturze arabskiej stosuje się termin "Zatoka Arabska" ze względu na to, iż nad ową Zatokę leży 7 państw arabskich, tj. Oman, ZEA, Katar, Bahrajn, Arabia Saudyjska i Irak.

dynie 0,002% tego obszaru. Nadto są to kraje znacznie zróżnicowane pod względem wielkości potencjału ludzkiego, bogactw naturalnych, dyspozycji kapitałowej, warunków przyrodniczych, ustrojów politycznych³, kierunków polityki rozwojowej oraz poziomu dochodu narodowego na jednego mieszkańca. W roku 1984 wynosił on (w dolarach USA) w: Katarze 24 462, ZEA 22 561, Kuwejcie 14 042, Bahrajnie 12 839, Arabii Saudyjskiej 10 590, Omanie 8697, Libii 8092, Iraku 3416, Algierii 2463, Syrii 2250, Libanie 1039, Egipcie 888, Maroku 539, Jemenie Południowym 474, Mauretanii 407, Jemenie Północnym 386, Somalii 385 oraz Sudanie 383⁴ (rys. 1). Takie zaś zróżnicowanie w wartościach tego syntetycznego wskaźnika rozwoju wynika przede wszystkim z tytułu eksportu ropy naftowej. Dlatego na ogół zauważa się, iż jego poziom jest wysoki bądź bardzo wysoki w krajach naftowych (głównie o małym potencjale ludzkim) i znacznie niższy w krajach pozbawionych tego surowca strategicznego.

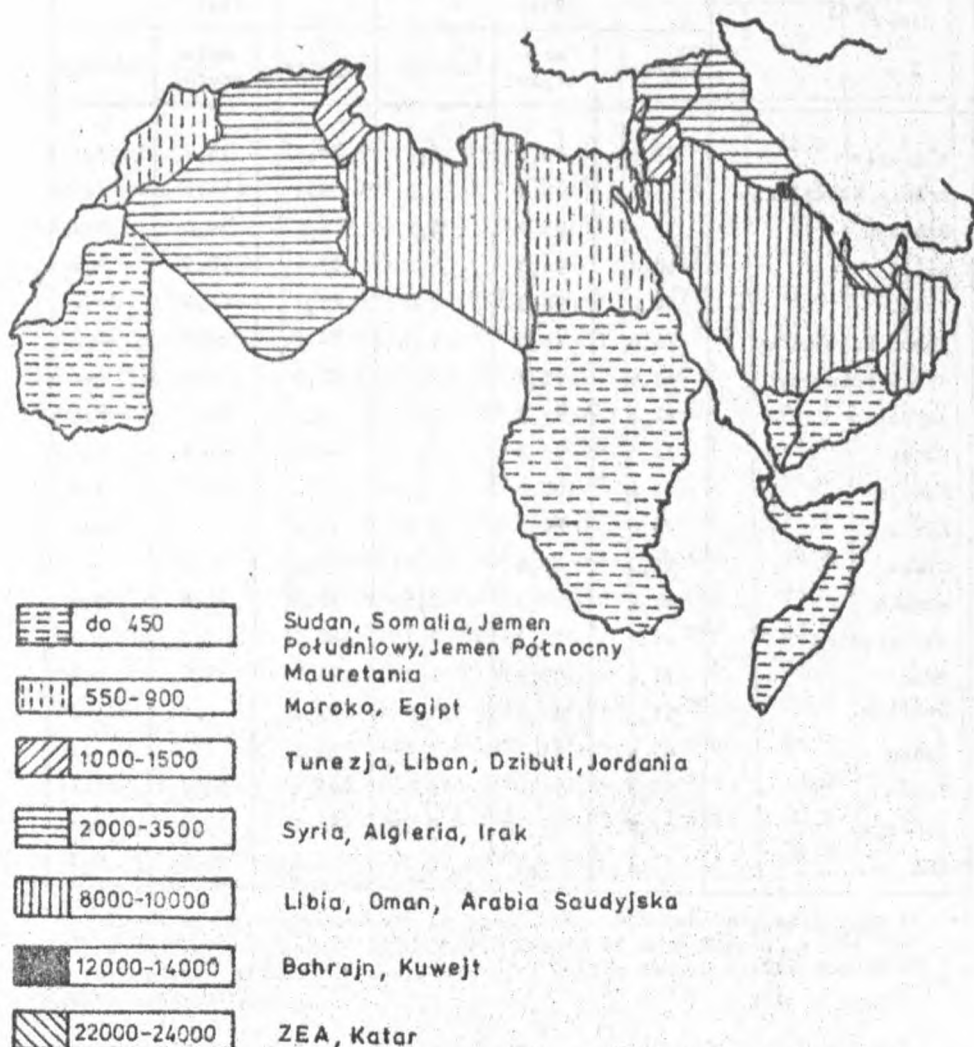
Piszemy o tym, ponieważ zasoby ropy naftowej, jakie znajdują się w świecie arabskim, przyczyniły się do tego, iż niektóre kraje stały się dysponentami wielkich krajów finansowych, stwarzających im szansę stosunkowo szybkiego dogonienia państw rozwiniętych nie tylko pod względem dochodu na 1 mieszkańca, ale i struktury gospodarczej.

Jeżeli chodzi o rolnictwo, to w większości krajów arabskich odgrywa ono poważną rolę zarówno w wytwarzaniu dochodu narodowego, jak i zatrudnieniu siły roboczej, zwłaszcza w państwach pozbawionych surowców o znaczeniu strategicznym dla gospodarki międzynarodowej. Jest to cecha charakterystyczna nie tylko dla tej grupy krajów, lecz także dla większości krajów

³ Do ustrojów politycznych trafnie ustosunkowuje się B. Jasiński twierdząc, iż w świecie arabskim można spotkać niemal wszystkie współczesne formy ustrojowe: od feudalnych, absolutnych i teokratycznych monarchii poprzez monarchie konstytucyjne, świeckie republiki o systemach rządów parlamentarnych lub prezydenckich aż po państwa głoszące socjalistyczną drogę rozwoju. Por. B. Jasiński, *Wzłoty problemy gospodarcze świata arabskiego*, PISM, Warszawa 1974, s. 7-8.

⁴ Por. *Demographic and Related Socio-Economic Indicators for Countries of the ESCWA Region*, UN, ESCWA 1984, Bagdad; *Państwa arabskie w liczbach*, Liga Państw Arabskich, 1985, nr 3 [w języku arabskim].

rozwijających się. Poważny bowiem udział gospodarki rolnej w zatrudnieniu nie wynika z potrzeb rozwojowych, lecz jest jednym z przejawów zacofanych struktur gospodarczych tych krajów; wynikającym głównie z braku stanowisk pracy w sferze drugiej, tj. przemyśle i budownictwie.

Rys. 1. Dochód narodowy przypadający na 1 mieszkańca państw arabskich w 1984 r.

Tabela 1

Pracujący w rolnictwie według płci w 1950 i 1984 r.
w %

Kraj	Rok					
	1950			1984		
	ogółem	męż- czyźni	kobiety	ogółem	męż- czyźni	kobiety
Algieria	78,9	98,6	1,4	30,2 ^a	98,9	1,1
Arabia Saudyjska	76,3	95,8	4,2	8,4	.	.
Bahrajn	77,4	95,9	4,1	2,0	99,0	1,0
Egipt	60,1	94,5	5,5	39,1	98,3	1,7
Irak	58,0	98,0	2,0	29,7	66,0	34,0
Jemen Południowy	75,6	96,0	4,0	36,8	94,7	5,3
Jemen Północny	82,6	96,3	3,7	73,0	.	.
Jordania	52,3	95,2	4,8	4,1	90,3	9,7
Katar	77,4	95,9	4,1	0,2	98,9	1,1
Kuwejt	1,9	100,0	-	1,7	98,7	1,3
Libia	75,0	99,2	0,8	11,3	.	.
Liban	55,3	84,6	15,4	7,3	.	.
Maroko	62,4	97,5	2,5	39,2 ^b	84,6	15,4
Mauretania	93,7	96,3	3,7	80,5	.	.
Oman	77,4	95,9	4,1	35,7	93,6	6,4
Somalia	91,3	67,5	32,5	77,9	.	.
Sudan	89,6	91,3	8,7	74,5	.	.
Syria	58,3	91,6	8,4	44,7	83,7	16,3
Tunezja	67,7	99,3	0,7	30,5 ^c	79,5	20,5
ZEA	77,4	95,9	4,1	4,9	99,9	0,1

^a Dane z 1983 r.

^b Dane z 1982 r.

^c Dane z 1981 r.

Źródło: Opracowano na podstawie: Labour Force Estimates and Projections 1950-2000, ILO, vol. II Africa, Geneva 1977; Demographic and Related Socio-Economic Data Sheets for Countries of ESCWA UN-ESCWA, No. 4, Bagdad, June 1985; Yearbook of Labour Statistics 1985, ILO, 45th Issue, ILO 1985; FAO Production Yearbook 1984, vol. 38, Rome 1985.

T a b e l a 2

Użytki rolne oraz udział rolnictwa w wytwarzaniu dochodu narodowego
w 1984 r.

Kraj	Obszar w tys. ha	Użytki rolne		Wykorzystanie użytków rolnych		Udział rolni- ctwa w wytwa- rzeniu DN w %
		w tys. ha	w %	w tys. ha	w %	
Algieria	238 174	4 543	1,91	3 308	72,8	5,9
Arabia Saudyjska	214 969	1 110	0,52	395	35,6	3,0
Bahrajn	62	4	6,45	0,5	0,8	1,1
Egipt	99 545	.	.	4 691	.	16,7
Irak	43 397	11 023	25,40	4 773	43,3	9,8
Jemen Południowy	33 297	117	0,35	55	47,0	9,6
Jemen Północny	19 000	1 393	7,33	1 020	73,2	20,6
Jordania	9 718	364	3,75	219	60,2	5,5
Katar	1 100	33	3,00	3	9,1	0,9
Kuwejt	1 782	20	1,12	5	25,0	0,5
Liban	1 023	348	34,02	74	21,3	8,5
Libia	175 954	2 564	1,46	1 816	70,8	2,8
Maroko	44 630	8 330	18,66	6 193	74,4	16,9
Mauretania	103 040	215	0,21	198	92,1	26,5
Oman	21 246	36	0,17	4	11,1	3,0
Somalia	62 734	8 290	13,21	700	8,4	42,9
Syria	18 412	6 105	33,16	4 070	66,7	19,5
Sudan	237 600	83 055	34,96	7 455	9,0	31,8
Tunezja	15 536	4 666	30,03	3 622	77,6	13,2
ZEA	8 360	26	0,31	21	80,8	1,1

Ź r ó d ł o: Opracowano na podstawie: Statistical Indicators of the Arab World for the period 1970-1979, League of Arab States, ESCWA 1981, s. 75-76; Państwa arabskie w liczbach, nr 3, Liga Państw Arabskich 1985 [w języku arabskim].

Liczba osób zatrudnionych w tym dziale gospodarki w większości przypadków nie jest adekwatna do ilości i jakości produkcji. Z danych wynika, iż w wielu krajach arabskich pokaźna

liczba osób jest zatrudniona w gospodarce rolnej, co jednak nie jest współmierne do wytwarzanego tam dochodu narodowego (tab. 1, 2).

Jest to następstwem różnorodnych przyczyn społeczno-ekonomicznych, np. zacofanych metod upraw rolnych, niskiej stopy akumulacji kapitałowej, niskiej kultury agrarnej, wadliwej struktury własnościowej. Uważamy, iż dla potrzeb analizy wskazane będzie podzielić kraje arabskie na grupy, które posiadają podobne cechy i uwarunkowania ekonomiczne. Pierwsza z nich obejmuje kraje naftowe, a więc Algierię, Arabię Saudyjską, Bahrajn, Kuwejt, Irak, Katar, Libię, Oman oraz ZEA.

Jest to jednak grupa krajów zróżnicowana pod względem warunków przyrodniczych. Dlatego można ją podzielić na dwie podgrupy: kraje o bardzo ograniczonych użytkach rolnych i zasobach wodnych, jak Bahrajn, Katar, Kuwejt, Oman i ZEA oraz kraje o względnie dużych użytkach rolnych i dostatecznych zasobach wodnych, jak Irak, Arabia Saudyjska, Algieria oraz Libia⁵.

Mimo zróżnicowania warunków przyrodniczych udział gospodarki rolnej w zatrudnieniu siły roboczej w roku 1950 był bardzo wysoki. W siedmiu bowiem z tych państw, tj. w Algierii, Arabii Saudyjskiej, Bahrajnie, Katarze, Libii, Omanie oraz ZEA ów udział kształtował się w granicach 75-79%. W Iraku zaś nie był wiele mniejszy i wynosił 58%. Natomiast w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, kiedy rządy tych krajów rozpoczęły kontrolę wydobycia ropy naftowej, nastąpił wzrost ich udziału w gospodarce międzynarodowej i tym samym zwiększyły się przychody finansowe, które umożliwiały rozwój dziedzin gospodarczych poza rolnictwem. W nowej sytuacji ludność wiejska porzucała pracę w rolnictwie w poszukiwaniu zajęć w budownictwie lub usługach. W wyniku tego udział rolnictwa w zatrudnieniu znacznie spadł w podgrupie krajów o ograniczonych użytkach rolnych. Na przykład w 1984 r. ów udział wynosił w Bahrajnie 2,0%, Katarze 0,2%, Kuwejcie 1,7%, ZEA 4,9%.

⁵ W pięciu krajach pierwszej podgrupy użytki rolne razem wzięte stanowią 1,6% użytków rolnych Iraku, 3,9% Algierii, 6,9% Libii oraz 15,9% Arabii Saudyjskiej (por. tab. 2).

Proces ten miał również miejsce w gospodarce krajów naftowych o względnie dużych użytkach rolnych, lecz był mniej drastyczny. Przykładowo w tymże roku udział rolnictwa w zatrudnieniu wynosił w Algierii 30,2%, Iraku 29,7%, Libii 11,3%, Arabii Saudyjskiej 8,4%.

Zauważa się także w tej grupie krajów niski udział rolnictwa w wytwarzaniu dochodu narodowego. Jest on najmniejszy w podgrupie krajów o ograniczonym areale rolniczym i niesprzyjających warunkach klimatyczno-przyrodniczych i wyższy w podgrupie krajów o większych użytkach rolnych⁶.

Niewielki udział rolnictwa w wytwarzaniu dochodu narodowego nie wynikał tylko z silnej migracji ludności wiejskiej i ogólnego zastoju gospodarki rolnej, lecz także ze zmian jakie zachodziły w strukturze wytwarzania tego dochodu. Nastąpił bowiem znaczny wzrost udziału przenysłu naftowego, który spowodował spadek udziału pozostałych działań gospodarczych.

Grupa druga obejmuje wszystkie pozostałe kraje, które są typowo rolnicze, lecz zróżnicowane pod względem klimatyczno-przyrodniczym. Grupę tę można podzielić również na dwie podgrupy, a mianowicie: kraje o sprzyjających, dobrych warunkach przyrodniczych, jak Jordania, Liban, Tunezja, Maroko, Syria, Sudan i Egipt⁷ oraz kraje o względnie gorszych warunkach przyrodniczych, jak Jemen Południowy, Jemen Północny, Mauretania i Somalia. W pierwszej z nich zauważa się, iż użytki rolne stanowią pokaźny procent w porównaniu z pozostałymi krajami arabskimi. Na przykład użytki rolne stanowią w Libanie 34,0% całego obszaru kraju, Tunezji 30,0%, Syrii 33,2%, Sudanie 35,0%. Natomiast w drugiej podgrupie krajów, mimo ich rolniczego charakteru, użytki rolne są o wiele mniejsze (oprócz Somalii, w której użytki rolne stanowią 13,2% ogólnego obszaru kraju).

⁶ W 1984 r. udział rolnictwa w procesie wytwarzania dochodu narodowego wynosił w Kuwejcie 0,5%, Katarze 0,9%, Bahrajnie i ZEA 1,1%, zaś w Iraku 9,8%, Algierii 5,9% (tab. 2).

⁷ W Egipcie chodzi o teren tzw. delty Nilu, który stanowi ok. 4,0% całego terytorium tego kraju. Gęstość zaludnienia na tym terenie sięga 2300 osób na 1 km². Por.: J. S. Birks, K. A. Sanklier, Ludność i migracja międzynarodowa w krajach arabskich, Międzynarodowe Biuro Pracy, ESCWA, Bejrut 1980, s. 20-25 [w języku arabskim].

Ponadto zauważa się, iż w tej grupie wskaźnik wykorzystania użytków rolnych jest znacznie większy aniżeli w grupie pierwszej. Na przykład w 1984 r. ów wskaźnik wynosił w Jordanii 60,2%, Maroku 74,4%, Tunezji 77,6%, Syrii 66,7%, Jemenie Północnym 73,2%. Wspomniany rolniczy charakter gospodarki tych krajów, bez względu na ich zróżnicowanie klimatyczno-przyrodnicze, znajduje swoje odzwierciedlenie zarówno w udziale zatrudnienia siły roboczej, jak i w procesie wytwarzania dochodu narodowego. Jednak w wielu z tych krajów wielkość siły roboczej pracującej w rolnictwie nie jest współmierna do udziału produkcji rolnej w procesie wytwarzania dochodu narodowego. Przykładowo w roku 1984 w czterech krajach, tj. w Jemenie Północnym, Sudanie, Somalii i Mauretanii, rolnictwo zatrudniało od 73,0% do ponad 80,0% ogólnej liczby ludności czynnej zawodowo. Jego udział zaś w wytwarzaniu dochodu narodowego kształtował się w granicach od 20,6% w Jemenie Północnym do 42,9% w Somalii. Sytuacja ta niewiele różni się od stanu w pozostałych krajach typowo rolniczych. W tymże bowiem roku w trzech z nich, tj. w Egipcie, Maroku i Syrii rolnictwo zatrudniało od 39,1% do 44,7% ogólnej liczby ludności czynnej zawodowo. Natomiast jego udział w wytwarzaniu dochodu narodowego kształtował się w granicach od 16,7% w Egipcie do 19,5% w Syrii.

Rolnictwo w wielu krajach arabskich jest działem gospodarczym, który odgrywa dominującą rolę zarówno w zatrudnieniu, jak i wytwarzaniu dochodu narodowego. Z tych względów niektóre rządy krajów arabskich, zwłaszcza te o postępowej (prosocjalistycznej) orientacji politycznej starają się przeprowadzać przedsięwzięcia typu reformatorskiego w celu poprawy sytuacji zatrudnieniowo-produkcyjnej. Dotyczy to Algierii, Libii, Iraku, Syrii i Jemenu Południowego. Przedsięwzięcia owe polegają głównie na wdrażaniu ustaw o reformie rolnej, mających na celu ograniczenie własności obszarnej, likwidację różnych form wyzysku feudalnego, tworzenie sektora spółdzielczego i państwowego.

Naszym zdaniem reforma rolna nie powinna zasadzać się jedynie na dążeniu do zmiany struktury własnościowej. Nie ulega wątpliwości, że w wyniku nowego podziału ziemi dawni chłopci

stają się posiadaczami gruntu i zostają uwolnieni od byłych wyzyskiwaczy. Z drugiej strony nie oznacza to, iż nowi właściciele, jakimi są byli chłopci, osiągną wyższy poziom produkcji rolnej niż dotychczas i co za tym idzie wyższe dochody. Reforma rolna bowiem nie zredukuje podziału dochodów na rzecz zwiększenia rozmiarów akumulacji, ponieważ osiągnięte dochody niewiele się powiększą. Nawet w sytuacji, kiedy są one większe, przeważająca ich część jest konsumowana przez licznych członków rodzin chłopskich⁸. Co więcej, reforma rolna nie spowoduje sama przez się zmian w poziomie wyposażenia technicznego, zacofanych metodach produkcji, wiedzy agrarnej czy postawach prokreacyjnych.

Uważamy, iż dla efektywności każdej reformy rolnej pod względem społeczno-ekonomicznym, obok strategicznego celu jakim jest zmiana struktury własnościowej ziemi powinno się uwzględniać wspomniane zjawiska, zwłaszcza te z nich, które wpływają bezpośrednio na podnoszenie poziomu produkcji. Oznacza to, iż państwo z chwilą wdrażania reformy rolnej powinno organizować odpowiednią pomoc nowym właścicielom, obejmującą m. in. udzielanie kredytów na dogodnych warunkach, udostępnianie zakupu nawozów sztucznych, kwalifikowanych nasion siewnych, ulepszonych narzędzi pracy oraz usprawnianie sieci zbytu. Problem ten trafnie określił G. Myrdal uważając, iż każda reforma rolna powinna stworzyć takie związki między chłopem a ziemią, które nie przeciwdziałają czynnikom pobudzającym do pracy i do inwestowania - choćby to było tylko inwestowanie własnej pracy⁹.

Ponadto każda reforma rolna powinna być ściśle powiązana i koordynowana z zagadnieniami pełnego i racjonalnego wykorzystania czynnika pracy. Chodzi przede wszystkim o likwidację marnotrawstwa pracy, którego objawem jest ukryte bezrobocie. Nawet przy niezmięnionej technice rolnej, w większości krajów arabskich duża część ludności czynnej zawodowo w rolnictwie

⁸ Na ogół przyrost naturalny ludności wiejskiej jest większy niż w mieście. Wynika to z różnorodnych przyczyn, takich jak zacofane zwyczaje i obyczaje, mocne zakorzenienie zasad religijnych, niski poziom kulturowy itd.

⁹ Por.: G. M y r d a l, *Przeciw nędzy na świecie*, Warszawa 1975, s. 167.

mogłaby być przesunięta do innych prac bez spadku dotychczasowego poziomu produkcji. Oznacza to, iż tę samą produkcję rolną można byłoby uzyskać przy mniejszym nakładzie pracy żywej.

Takie posunięcie wymaga przede wszystkim zmian w organizacji pracy i zarządzaniu gospodarką rolną, likwidacji przestarzałych metod uprawy rolnej i hodowli zwierząt, likwidacji analfabetyzmu przy równoczesnym podniesieniu kultury agrarnej. Jednakże proces przesunięcia nadmiernej siły roboczej zatrudnionej w rolnictwie nie może odbyć się w sposób żywiołowy. Aby był on ekonomicznie efektywny, powinny być stworzone miejsca pracy przede wszystkim w dziedzinach związanych głównie z rolnictwem. Na przykład poprzez rozwój na obszarach wiejskich przemysłu artykułów rolnych, sieci usług uzupełniających produkcję rolną - jak system irygacyjny-melioracyjny, budowa dróg wiejskich, magazynów skupu itp. Podjęcie pracy w wymienionych dziedzinach gospodarczych nie wymaga na ogół specjalnego wykształcenia zawodowego, co odpowiada kwalifikacjom przeważającej części ludności wiejskiej czynnej zawodowo.

Ponadto w gospodarce rolnej krajów arabskich rezerwy siły roboczej (oprócz ukrytego bezrobocia) istnieją w niskiej aktywności zawodowej kobiet (tab. 1). W 1984 r. w wielu krajach arabskich współczynniki aktywności zawodowej kobiet były w dalszym ciągu niskie i tylko nieznacznie zmieniły się w porównaniu z rokiem 1950. Kobiety pracujące w zajęciach rolniczych w siedmiu krajach, tj. w Algierii, Bahrajnie, Jemenie Południowym, Katarze, Kuwejcie, Omanie i ZEA w 1984 r. stanowiły od 0,1% do 6,4% ogólnej liczby ludności czynnej zawodowo w rolnictwie. Obserwuje się przy tym znaczny wzrost wartości tego wskaźnika w krajach o dobrych warunkach przyrodniczych i bardziej rozwiniętych stosunkach społecznych. W Iraku np. ów wskaźnik wzrósł z 2,0% w roku 1950 do 34,0% w 1984 r., dzięki postępowym przemianom do jakich dąży rząd o orientacji prosocjalistycznej. Dotyczy to również Syrii, gdzie w analogicznym okresie wartość wspomnianego czynnika wzrosła z 8,4 do 16,3%.

Stwierdzamy, iż w większości krajów arabskich o dobrych lub względnie dobrych warunkach przyrodniczych potencjał siły

roboczej nie jest w pełni wykorzystany. Stan ten wymaga opracowania kompleksowych planów działania zarówno średnio, jak i długookresowych w celu lepszego wykorzystania rezerw czynnika pracy.

Działania te mogą być dokonane w dwojaki sposób.

Pierwszy polegałby na zreformowaniu gospodarki rolnej. Oczywiście taki kierunek wymagałby podjęcia decyzji o charakterze ustawowo-instytucjonalnym oraz inwestycyjnym. Chodzi o to, iż znaczny udział ludności czynnej zawodowo w tym dziale gospodarczym, przy istniejącym poziomie produkcji, świadczy o tym, że pewna część siły roboczej w ogóle nie uczestniczy w żadnej pracy twórczej. W tej sytuacji próby wprowadzenia doskonalszych i sprawniejszych metod produkcji rolnej bez uprzedniego lub równoczesnego usunięcia nadmiernej liczby ludności czynnej zawodowo są raczej mało efektywne. Dlatego z chwilą podjęcia takich decyzji jest wskazane, aby realizować na terenach wiejskich różne przedsięwzięcia inwestycyjne o charakterze infrastruktury technicznej, które umożliwiłyby znalezienie pracy przy robotach wykonawczych przez ową nadmierną siłę roboczą. Natomiast odciążenie nadmiernej liczby ludności z działalności rolniczej, której - na ogół - poziom wydajności jest bliski zera, przyniosłoby podwójne korzyści dla gospodarki narodowej. Takie działanie sprowadzałoby się z jednej strony do automatycznego podnoszenia poziomu wydajności pracy osób pozostających przy zajęciach rolniczych (zakładając utrzymanie dotychczasowego poziomu produkcji bądź jej wzrost), z drugiej zaś strony, nastąpiłby wzrost wydajności pracy nadmiernej siły roboczej w wyniku jej zatrudnienia w działalności pozarolniczej.

Drugi sposób polegałby na większym niż dotychczas wykorzystaniu użytków rolnych (tab. 2). Niemal we wszystkich krajach arabskich mimo niedużej ich wielkości; nie są one w pełni wykorzystane dla celów rolniczych. Wynika to z różnorodnych przyczyn, jak np. stosowanie przestarzałych, zacofanych metod uprawy rolnej, zwłaszcza metody odłogowej, braku kapitałów inwestycyjnych, braku odpowiedniej sieci irygacyjno-melioracyjnej, wadliwej struktury własności itp. Najwyższe są wskaźniki wykorzystania użytków rolnych w krajach o dobrych bądź

względnie dobrych warunkach przyrodniczych, takich jak Tunezja (77,6%), Maroko (74,4%), Syria (66,7%), Jordania (60,2%) itd. Najniższe zaś są wskaźniki w krajach o ograniczonych użytkach rolnych i złych warunkach przyrodniczych, jak Bahrajn (0,8%), Katar (9,1%), Oman (9,0%) i Kuwejt (25,0%). Przy takim stanie wykorzystania użytków rolnych byłoby wskazane w ramach polityki rolnej preferować drogę rozwoju ekstensywnego.

Niewykorzystane użytki rolne można zagospodarować dla celów rolniczych poprzez dokonanie podziału między rodziny chłopskie. Teoretycznie takie przedsięwzięcie doprowadziłoby z jednej strony do zwiększenia stopnia wykorzystania użytków rolnych, z drugiej zaś zmusiłoby rolników i członków ich rodzin do włożenia większego wysiłku, spowodowanego powiększeniem posiadanej areali rolniczej. Taki sposób działania przyniósłby gospodarce narodowej podwójne korzyści. Po pierwsze, zwiększyłaby się produkcja rolna w wyniku wzrostu wydajności pracy dotychczasowej ludności czynnej zawodowo w rolnictwie i po drugie, zmniejszyłaby się w pewnym stopniu imigracja ludności wiejskiej do miast na skutek wzrostu dochodów jako pochodnej wzrostu produkcji. Stosowanie wspomnianego sposobu musi być wspomagane aktywną działalnością państwa. Powinno ono bowiem rozwijać odpowiednią sieć irygacyjno-melioracyjną, która obejmowałaby również nowe użytki rolne, udzielać kredytów finansowych na dogodnych warunkach, udostępniać zakup narzędzi pracy, środków chemicznych i kwalifikowanych nasion siewnych oraz wdrażać odpowiedni program podnoszenia kultury agrarnej.

Omawiając zagadnienia zatrudnienia w rolnictwie nie sposób ominąć problemu wdrażania nowoczesnej techniki produkcji, jaka jest stosowana w gospodarce rolnej. Ogólnie biorąc można podzielić ją na dwa rodzaje, a mianowicie:

- technikę substytuującą pracę ludzką - jak traktory, kombajny oraz inne maszyny i urządzenia rolnicze - której konsekwencją jest zmniejszenie zapotrzebowania na czynnik pracy żywej,
- technikę, która powiększa wolumen produkcji rolnej, jak

np. środki ochrony roślin, pasze przemysłowe, kwalifikowane gatunki nasion siewnych, nawozy mineralne itp.¹⁰

Sądzymy, iż w gospodarce rolnej większości krajów arabskich byłoby wskazane stosowanie na szeroką skalę składników drugiej grupy nowoczesnej techniki rolnej, chociażby ze względu na to, że:

1) Zmechanizowany i zautomatyzowany sprzęt rolniczy, który substytuuje czynnik pracy, jest na ogół potrzebny w gospodarce rolnej, w której siła robocza występuje jako stosunkowo rzadki czynnik. Oznacza to, iż stosowanie na szeroką skalę takiej techniki w gospodarce rolnej w większości krajów arabskich prowadziłoby do zwiększenia rozmiarów bezrobocia agrarnego i co za tym idzie nasilenia migracji ludności do ośrodków miejskich.

2) Stosowanie nowoczesnego, zmechanizowanego i zautomatyzowanego sprzętu rolniczego wymaga z reguły przeznaczenia na ten cel znacznych nakładów kapitałowych. W tej sytuacji ograniczone dochody finansowe większości rolników krajów arabskich stają się barierą we wdrażaniu używania takiego sprzętu technicznego.

3) Stosowanie nowoczesnego, zmechanizowanego i zautomatyzowanego sprzętu rolniczego wymaga dobrej bądź wysokiej kwalifikacji zawodowo-technicznej. W tej sytuacji wysoki procent analfabetów wśród ludności czynnej zawodowo, a zwłaszcza wiejskiej, staje się obiektywną przeszkodą w stosowaniu na szeroką skalę zmechanizowanego i zautomatyzowanego sprzętu rolniczego. Na przykład w 1985 r. wśród ludności w wieku 15 i więcej lat analfabeci stanowili w Algierii 50,4%, Egipcie 55,5%, Maroku 66,9%, Somalii 88,4%, Tunezji 45,8%, Jemenie Południowym 58,3%, Jemenie Północnym 86,3%, Syrii 40,0%¹¹.

Wspomniane wyżej względy nie oznaczają całkowitej rezygna-

¹⁰ B. Bajan pisząc o tym zagadnieniu twierdzi, iż istnieje ścisła zależność pomiędzy wzrostem nawożenia mineralnego a poziomem plonów. Dlatego uważa się dzisiaj, iż nawożenie jest jednym z głównych (obok mechanizacji) czynników decydujących o poziomie produkcji rolnej. Por. B. Bajan, *Polityka rolna*, Warszawa 1978, s. 136.

¹¹ Por. *Statistical Yearbook 1985*, UNESCO, 1985, s. 16-19.

cji z wdrażania użycia zmechanizowanego i zautomatyzowanego sprzętu rolniczego. Powinien być on stosowany tam, gdzie jest potrzebny, żeby osiągnąć najwyższe efekty społeczno-ekonomiczne. Kraje arabskie powinny prowadzić badania nad możliwością produkcji własnego sprzętu rolniczego, który byłby przystosowany do lokalnych warunków rolniczo-społecznych (np. produkcja małych traktorów). Konieczność prowadzenia takich prac wynika głównie z cech charakteryzujących sprzęt rolniczy, produkowany przez kraje rozwinięte gospodarczo, który jest przede wszystkim przystosowany do wielkiej produkcji rolniczej oraz małego zapotrzebowania na siłę roboczą.

Ponadto, wdrażanie wszelkiej nowej techniki w gospodarce rolnej wymaga równoczesnego podwyższania kwalifikacji zawodowych. Dlatego zarówno polityka rozwoju rolnictwa, jak i zatrudnienia powinny dążyć do likwidacji zjawiska analfabetyzmu oraz podnoszenia poziomu wiedzy agrarnej w celu uzyskania jak największych efektów społeczno-ekonomicznych.

Muzahim Al-Noorachi

SELECTED PROBLEMS OF EMPLOYMENT IN AGRICULTURE IN ARAB COUNTRIES

Agriculture plays an important role both in generation of the GDP and in labour employment in the majority of Arab countries, and especially those deprived of raw materials with strategic importance for the international economy. That is a characteristic feature not only of this group of countries but also of most other developing countries. It is due to the fact that a significant share of total labour in agriculture is not a result of developmental needs but rather one of symptoms of their backward economic structures, or more precisely, shortage of jobs in the secondary sector i.e. in industry and construction.

The article analyzes the share of agriculture in employment and generation of the GDP, as well as measures to be adopted in order to utilize better the human factor in this economic sector. There is also discussed the impact of modern production technique on employment and agricultural production.